

Хўжагелди АЛИМОВ,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Дин психологияси ва педагогика
кафедраси доценти в.б., психология фанлари
номзоди

СЎФИЙЛИКДА БИЛИШ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

СПЕЦИФИКА ПРОЦЕССА ЗНАНИЯ В СУФИЗМЕ

SPECIFICITY OF THE KNOWLEDGE PROCESS IN SUFISM

Аннотация: Мазкур мақола сўфизмда билиш жараёнларининг ўзига хос хусусиятларига бағишланади. Маълумки, сўфизм таълимотида билиш жараёни марказий масалалардан бири ҳисобланади. Мақола буюк сўфийларнинг фикрига кўра маърифат қандай тушунча, билиш жараёни қандай амалга оширилади, билиш жараёнининг даражалари мавжудми, оламни ва ўзини ўзи билиш жараёнида ладун илмининг роли қандай, кашф назариясининг моҳияти нимадан иборат ва ҳ.к. масалалар тўғрисида маълумот беради.

Калит сўзлар: маърифат, илмал яқин, айнал яқин, ҳаққал яқин, илми ладуний, ваҳий, илҳом, муходара, мукошафа.

Аннотация: Настоящая статья посвящена специфическим особенностям процессов познания в суфизме. Как известно, в теории суфизма процесс познания является одним из центральных вопросов. Статья дает информацию о том, по мнению великих суфиев, что такой маърифат, как осуществляется процесс познания, имеются какие степени процесса познания, какую роль играет илми ладун в процессе познания мира и самого себя, в чем заключается суть теории кашф и т.д.

Ключевые слова: маърифат, илмал яқин, айнал яқин, ҳаққал яқин, илми ладуний, ваҳий, илҳом, муходара, мукошафа.

Abstract: This article is devoted to the specific features of the processes of cognition in Sufism. As you know, in the theory of Sufism, the process of knowledge is one of the central issues. This article provides information about, according to the great Sufis, what is ma'rifat, how the process of knowledge is carried out, what are the degrees of the process of knowledge, what role Ilmi laduni plays in the process of knowing the world and oneself, what is the essence of the theory of kashf, etc.

Key words: marifat, ilmal yakin, aynal yakin, the yakin jackal, ilmi laduni, vahi, ilkhom, maxodara, mukashafa.

Билишнинг сўфиёна назарияси марказида олий даражадаги ҳиссий, Аллоҳни кашф этувчи билимлар ётади ва бу билимлар алоҳида одамларгагина хосдир. Тасаввуфнинг билиш назариясида мазкур билимларни “мушоҳада” қилиш ётади. Мушоҳада - тасаввуфда Аллоҳни қалб кўзи билан кўришдир. У икки хил бўлади. Биринчиси, комил ишонч ва иймоннинг кучлилигидан Ҳақни кўз билан кўргандек дили билан мушоҳада қилиш. Иккинчиси, маҳбубига бўлган севгисининг камоли кучлилигидан фикру зикри у билан банд бўлиб, ҳузурида тургандек тасаввур этиш”[9:115], “маърифат” (аклу дониш, амалий билим, таниш, фаҳм, тасаввуфга хос илм; ҳол сирлари ва илоҳий ҳақиқатларга тегишли илм-ирфон. ...Тарикат шайхлари эса Аллоҳ хусусидаги сиҳатли ҳолни “маърифат” деб атаганлар. Имом Ғаззолийнинг таъкидига кўра, “Қалбда маърифат майдонга келгач, қалбнинг ҳоли ўзгаради, яъни амал ҳолга, ҳол илмга, илм эса тафаккурга боғлиқ бўлиб қолади”) [13: 227], “ишрок” (“ишрок - порламоқ” [11:292] “илоҳий нурнинг кутилмаганда порлаши” [11:119], “завқ” (“ҳузур, лаззат. Илоҳий тажаллиларнинг бошланиши, Ҳақдан етадиган ирфон нури” [13:220], “кашф” (“пардаларнинг очилиши”, “ҳис ва ақл йўли билан идрок этиш мумкин бўлмаган ҳақиқатларни қалб кўзи билан кўриш” [13:220] деган номлар билан номланади.

Маърифат илмини ботиний илм дейилади. Бошқача айтганда, илм икки хил бўлади: зоҳирий илм ва ботиний илм. Зоҳирий илм деганда

ўқиш, ёзиш ва ўрганиш билан эгалладиган ақлий ва нақлий илм тушунилади. Ботиний илм эса тоат-ибодат, зикр, риёзат, мужоҳада, тафаккур, тақво ва ҳ.к.лар натижасида Аллоҳ бандасига эҳсон қиладиган илмдир. Усмон Турар ботиний илм тўғрисида шундай деб ёзади: “Ҳоллар илми бўлган ботин илми одоб илми бўлган зоҳирий илм талабларининг бажарилишидан сўнг Ҳақнинг лутф этилиши билан қозонилади. Ривоят илмини ўрганиб, у билан суннатга мувофиқ амал қилган кишини Аллоҳ дароят (заковат, зийраклик) илмига ворис қилади” “Билганига амал қилганга Аллоҳ билмаганларини ўргатади” ҳадиси шунга ишорадир. Зоҳирий илм билан ботиний илм бадан билан руҳ кабидир, бир-бирини тақозо қилади, тўлдирди”[9:142].

Ботин илмини тасаввуф аҳли бошқа номлар билан ҳам аташадилар: маърифат, ирфон, илми ладун, илми ваҳбий, илми асрор, ғайб илми, мавҳиба илми, фаросат, илми мукошафа, илми хузурий ва ҳ.к.

Тасаввуф аҳли маърифат босқичларини учга бўлишади: илмал яқин, айнал яқин ва ҳаққал яқин. Илмал яқин ақл-идрок ёрдамида хужжат ва далилларга асосланган билимдир. Унинг яна бошқа номи ҳам бор, уни “муҳодара” ҳам дейилади. Муҳодара солиқ қалбида зикр ёрдамида пайдо бўладиган бир лаҳзалик кашфий билим ҳисобланади. Бу даража олимларга ва янги солиқларга хос бўлиб, бунда улар шаръий ва диний билимларни, ҳукмларни қабул қилиб, Аллоҳга ва унинг сифатларига ишониш билан чегараланади. Бу маърифатнинг энг паст даражаси ҳисобланади.

Айнал яқинда билим олиш учун далил-исбот шарт эмас, балки билим кашф йўли билан олинди. Инсонда ёки тажриба ёрдамида қўлга киритилган билимга эҳтиёж йўқ. Фақат қўнгли пок банд билан ғайб олами ўртасидаги пардалар кўтарилади (кашф) ва бунга ўрта ҳолдаги солиқлар (мутаваасситлар) эришадилар.

Ҳаққал яқин банданинг сифати Ҳақ сифатида йўқ бўлади, илм, шухуд ва ҳол жиҳатларидан боқий бўлишдир. Бу даражада “яқин”ни ўйлашдан қутилиш ва ҳаққал яқинда фано бўлмоқ, “Аллоҳнинг мутлақ вужудининг нурига эга бўлмоқ даражасидир”[9:180].

Усмон Турар бу даражаларни қуйидаги мисол билан тушунтиришга ҳаракат қилади: “Каъбатуллоҳни ҳеч қўрмасдан, бошқалар айтган маълумот орқали у ҳақда пайдо бўлган билимга “илмал яқин”, шахсан Маккага бориб, Каъбани кўриш орқали олинган билимга” айнал яқин”, Каъба ва у ерда қилинган тавоф ва ибодатлар замиридаги илоҳий сирлар ҳақида Аллоҳ томонидан банданинг қўнглига солинган билимга “ҳаққал яқин” дейилади”[9:144]. Тасаввуф таълимоти ва амалиётида бу даражаларнинг бошқа номлари ҳам бор: улар қуйидагилар: “илмал яқин” – “муҳодара” деб аталади; “айнал яқин” – мукошафа деб аталади; “ҳаққал яқин” эса “мушоҳада” деб аталади.

Имом Ғаззолий ўзининг “Илми ладуний” асарида маърифат ва унинг ўзига хос томонлари тўғрисида батафсил тўхталади. У шундай деб ёзади: “инсоният илоҳий билимларни икки хил йўл билан қўлга киритади: биринчиси – инсоний таълим йўли, иккинчиси – илоҳий таълим йўли. Биринчи йўл одатдаги йўл, ҳиссий йўл, барча фикрловчи эрлар унинг йўналиши бўйича кетадилар. Бироқ у ҳам икки хил кўринишда бўлади: улардан бири – ташқи, яъни билимлар таълим жараёнида ўзлаштирилади, кейингисида – билимлар фикрлаш ва ўйлаб кўриш орқали амалга оширилади. Фикрлаш ва ўйлаб кўриш таълим бериш сифатида қатнашади”[2:175].

Билимнинг зоҳирий ўзлаштирилиши деганда бир кишининг (устознинг) маълум мақсад юзасидан бошқа бировга (талабага) махсус таълим бериш назарда тутилади. Фикрлаш ва англаш йўли илоҳий иноят билан амалга оширилади. Табиийки, Аллоҳнинг ёрдамида олинган таълим оддий инсон берадиган таълимдан чексиз даражада самарали ва улугдир.

Имом Ғаззолийнинг фикрига кўра, илоҳий билим ҳам икки хил йўл билан амалга оширилади: ваҳий йўли ва илҳом йўли (“Ваҳий – Аллоҳ томонидан пайғамбарларига бевосита фаришталар ёрдамида юбориладиган илоҳий кашф”[10:288]. “Илҳом – илоҳий файз йўли билан қалбда пайдо бўладиган маъно ва ҳақиқатлар”[12:223]. Олимнинг таъкидлашича, мукамал ва илоҳий руҳ ўқувчидай ва Илоҳий ақл ўқитувчидай бўлиб таълим жараёни амалга

ошади. Ўқувчи эса ўқимасдан, шуғулланмасдан барча билим ва ҳақиқатларни ўзлаштиради. Бу ваҳий йўли орқали билим олишдир. “Илҳом англашнинг шундай бир турики, бунда инсоннинг индивидуал руҳи Илоҳий руҳдан ўзининг мусаффолиги баробарида имконият ва қобилиятларга эга бўлади”[11:205]. Ваҳий ёрдамида қўлга киритиладиган билимлар расулларга берилса, илҳом ёрдамида қўлга киритиладиган билимлар авлиёларга берилади.

Имом Ғаззолий ўзининг “Илм китоби” да мукошафа ҳақида шундай деб ёзади: “у хиссий аъзолар билан идрок қилиб бўлмайдиган илоҳий сирлардан бир сирнинг, яширин неъматлардан бир неъматнинг номидир. Гоҳида у “руҳ”, гоҳида у “нафси мутмаинна” (хотиржам нафс) дейилади. Шариат уни “қалб” деб номлайди, чунки у илоҳий сирнинг уловидир. Унинг воситаси ила бутун бадан ўша латофатга бир босқич вазифасини ўтайди. Бу сирнинг пардаси фақатгина мукошафа илми билан очилади. Мукошафа илмидаги ўша сирнинг пардасини кўтаришга, уни очиқ зикр қилишга изн берилмаган”[5:133-134 бетлар].

Имом Ғаззолий бу ўринда қалбга “илоҳий сирлардан бири, илоҳий неъматлардан бири” деб баҳо беради ва баданни ўша латофатга (қалбга – Х.А.) бир босқич сифатида кўради. Энг муҳими – бу сирнинг пардаси мукошафа орқали очилиши ва бу очилган сирни яширин сақлаш лозимлигидир.

Бу масалада Абулқосим ал-Қушайрийнинг ҳам ўзига хос қарашлари мавжуд. Унинг фикрига кўра, солиқ сафарининг асосий босқичларини таърифлаш, шарҳлаш мумкин. Бу маънавий-психологик сафар “муходара” босқичидан, яъни “Аллоҳ иштирокида топиш” дан бошланади. Бу босқичда солиқ ҳали мантикий асослар, шунингдек, ўз ақлининг пардаси билан тўсилган бўлади. Бошқача айтганда, у бу гуноҳкор дунёда унинг оятларини ўқиш ва кузатиш ёрдамида Аллоҳга етишиши мумкин. Қушайрийнинг фикрича, бу илоҳий сафарнинг иккинчи боқичи “пардаларнинг олиниши” (мукошафа) деб аталади. Солиқ энди оятларни эмас, Аллоҳнинг исми сифатларини кўриб бошлайди. Бироқ бу босқичда ҳам ҳали Илоҳий сирлар кашф қилинмаган бўлади.

Яхши шароитлар бўлганда солиқ кейинги босқичларга кўтарилади. Кейинги босқичнинг номи “ҳақиқатнинг бевосита иштироки” деб аталади. У тасаввуфда ҳеч қандай исбот талаб қилинмайдиган босқич ҳисобланади. Бу босқичда солиқ Илоҳий билимлар қуйиладиган бўш томирга айланади [6].

Абдуллоҳ ал-Ансорий кашф ва мукошафани бевосита илоҳий нурнинг бошланиши, деб ҳисоблайди. Унинг таснифи бўйича, кашф “ишончлилиқ” даражаси (яқийн)га етишишнинг белгиси сифатида қаралади. Яқин солиқни борлиқ ҳақиқатларини мутлақо англашга етиб боради. Унинг олдида илоҳий тажалли пайдо бўлади. Бу ҳолат гўё қуёшнинг чиқишига ўхшайди [6].

Тасаввуф аҳлининг таъкидлашича, кашф ва мукошафа ҳолатлари солиққа “Илоҳий қудрат” (жабарут)нинг ва “Илоҳий ҳокимият” (малакут) нинг олий соҳаларига олиб боради. Бу ҳолатда ҳақиқат солиқнинг қаршисида бутун улуғлиги билан кўзга ташланади.

Шу билан бирга оддий авомнинг онги бу дунёнинг ўзгарувчан ҳодисалари билан алданиб қолади ва уларнинг идроки борлиқнинг ҳақиқатини англаш имкониятидан маҳрум. Шунинг учун тасаввуф аҳли кашф ҳолатида қалбида кечган ҳолатларини, сирларини фақат хос аҳлига, яъни “ҳол” кишиларига айтади. Аҳмад Яссавий ҳам ўзининг “Ҳикматлар”ида “ҳол” илмини “қол” аҳлига айтиш мумкин-маслиги ҳақида ёзади [13].

Кашф бўйича бевосита асар ёзган ал-Хужвирий (“Кашф ал-махжуб”) кашф таълимотини ривожлантиради. Унинг фикрига кўра, солиқдан яширин нарсани, яъни ҳақиқий реалликни очиш “пардаларнинг секин-аста очилиши” натижасида пайдо бўлади. Бу дунёдаёқ “пардаларнинг очилиши” солиққа бир олам завқ-шавқ бағишлайди, солиқ хузур-ҳаловат топади. Бу ҳолатни айрим инсонларнинг жаннатда Аллоҳнинг содиқ дўстларига инъом қилинадиган мўъжизаси ҳисобланиб, бу мақомга етган кишилар ўз шогирдларининг фикрларини ўқиш ва келажакни башорат қилиш имкониятига эга бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, билишнинг сўфиёна назариясига биноан билиш икки йўналишда

амалга оширилади ва уларнинг иккаласи ҳам сўфийнинг маънавий-руҳий тараққиётида муҳим роль ўйнайди. Билимсиз тасаввуфга кириб бўлмайди. Жоҳилият йўли билан тасаввуф йўли ҳеч қачон тўқнаш келмайди, улар бир-бирига қарши тушунчалардир.

Шундай қилиб, биз юқорида тасаввуф таълимоти ва амалиётида муҳим ҳисобланган “маърифат” тушунчасини, унинг турларини, кашфни, унинг диний ва психологик томонларини таҳлил қилдик.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Аҳмад Зиёуддин ал - Кумушхонавий. Жомеъ ул-мутун. – Т.: “Мовароуннаҳр”, 2000. – 313 б.
2. Ал-Газали. Имам Абу Хамид Муҳаммад бин Муҳаммад. Илм-и ладуни. В кн.: Хисматулин А.А. Суфизм. – СПб.: “Азбука - классика”; “Петербургское Востоковедение”, 2003. С. 175-216.
3. Большой психологический словарь. – СПб. Прайн – ЕВРОЗНАК, 2004. – С. 672-б.
4. Идрис Шах. Суфизм. – М.: “Клышников, Комаров и К”, 1994. – 445 с.
5. Имом Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолий. Ихёу улумид-дин. (Дин илмларининг жонлантириш) Илм китоби. – Т.: “Мовароуннаҳр”, 2003. – 231 б.
6. Кныш А. Д. Мусульманский мистицизм: краткая история / А.Д. Кныш; пер. с англ. М.Г. Романов. – СПб.: Издательство «ДИЛЯ», 2004 – С. 464.
7. Комилов Нажмиддин. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. К.1. – Т.: “Ёзувчи”, 1996. – 272-б. -36-бет.
8. Лил Вилкоккс. Суфизм и психология. – М. – СПб.: “ДИЛЯ”, 2005. – С. 254.
9. Нақшбандия тариқатиға оид қўлёзмалар фирҳисти. – Т.: “Мовароуннаҳр”, 1993. -115-б.
10. Турар Усмон. Тасаввуф тарихи. – Т.: “Истиклол”, 1999. – 180 б.
11. Тримингем Дж.С. Суфийские ордены в исламе. Пер. с англ., А.А. Ставиской, под редакцией и с предисл. О.Ф. Акимовской. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. – С. 328.
12. Хисматулин А.А. Суфизм. – СПб.: “Азбука-классика”; “Петербургское Востоковедение”, 2003 – С.224.
13. Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. – Т.: “Мовароуннаҳр”, 2004. – 263-б.
14. Яссавий Аҳмад. Ҳикматлар.- Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1991. – 256 б.
15. Norqobilov, M. X. (2020). The importance of social environment of Temur and the temurians period and the period he lived in the scientific work of Sa'duddin Taftazani. Theoretical & Applied Science, (3), 319-322.
16. Norqobilov, Mirzoqul (2020) “Philosophical and logical analysis of sophistic thinking in the work “Sharh al-aqeed An Nasafi” by the great thinker Sadeddin Taftazani,” The Light of Islam: Vol. 2020 : Iss. 3 , Article 14.
17. Available at: <https://uzjournals.edu.uz/iaau/vol2020/iss3/14>